

КОНЦЕПТ – КӨПҚЫРЛЫ МЕНТАЛЬДІ ҚҰРЫЛЫМ

КУШТАЕВА М.Т. 

Куштаева Майрагул Тулебаевна – Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан.

E-mail: maira.kushtaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6259-1078>

Аңдатпа. Мақалада концепт ұғымы қазіргі тіл біліміндегі көпқырлы ментальді құрылым ретінде қарастырылады. Тіл мен ойлау арасындағы өзара байланыс мәселесі лингвистиканың дәстүрлі әрі өзекті проблемаларының бірі болып табылады. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында когнитивтік және коммуникативтік бағыттардың интеграциялануы нәтижесінде тілдік құбылыстарды жаңа қырынан тануға мүмкіндік туды. Осы тұрғыда мақалада лингвоконцептологияның қалыптасуы, оның теориялық-әдіснамалық негіздері және концептінің тілдік санадағы орны жан-жақты сипатталады.

Зерттеудің негізгі мақсаты – концептіні когнитивтік, семантикалық, лингвомәдени және прагмасемантикалық қырларынан талдап, оны көпқабатты ментальді құрылым ретінде негіздеу. Мақалада концепт ұғымының философия, логика, психология, семиотика және тіл білімі тоғысындағы пәнаралық сипаты көрсетіледі. Концепт сөз мағынасына теңестірмей, оны мағынадан кең, ассоциативтік, бағалаушылық және мәдени ақпаратты қамтитын ментальді бірлік ретінде түсіндіріледі. Концепт пен сөз мағынасының арақатынасына қатысты ғылыми көзқарастар жүйеленіп, олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтары айқындалады. Концепт сөз бен шындық арасындағы делдал ретінде қарастырылып, оның мазмұны ұлттың этномәдени кодын бейнелейтіні дәлелденеді. Осыған байланысты концептінің құрылымдық компоненттері – түсініктік, бейнелі және құндылықтық қабаттары нақты мысалдар арқылы талданады.

Зерттеуде концептілердің типологиясы кеңінен қарастырылады. Атап айтқанда, параметрлік және бейпараметрлік, әмбебап және спецификалық, регулятивтік және регулятивтік емес концептілердің ерекшеліктері ашып көрсетіледі. Параметрлік концептілердің сандық және сапалық өлшемдер арқылы танылуы, ал бейпараметрлік концептілердің сезімдік және ассоциативтік деңгейде көрінуі тілдік деректер негізінде дәлелденеді. Әмбебап концептілердің жалпыадамзаттық сипаты мен олардың әр мәдениетте ұлттық реңк алу ерекшелігі де мақалада арнайы талданады.

Сонымен қатар концептінің коммуникативтік және экспрессивтік қызметі прагмасемантикалық тұрғыдан қарастырылады. Регулятивтік концептілердің адамның мінез-құлқын, әлеуметтік нормаларды және құндылық бағдарларын қалыптастырудағы рөлі айқындалып, олардың мәдени доминанттармен байланысы көрсетіледі. Ал регулятивтік емес концептілердің тілдік санадағы орны мен қызметі де назардан тыс қалмайды.

Бұл жұмыста концепт ұғымы когнитивтік-семантикалық кеңістіктің негізгі бірлігі ретінде танылып, оның тілдік, мәдени және танымдық маңызы дәлелденеді. Зерттеу нәтижелері лингвоконцептология саласындағы теориялық ізденістерді тереңдетуге және концептіні кешенді тұрғыдан түсіндіруге үлес қосады.

Түйін сөздер: лингвоконцептология, концепт, бейпараметрлік концептілер, әмбебап концептілер, регулятивтік концептілердің, когнитивтік семантика, ментальді құрылым, концепт типологиясы.

Кіріспе

Тіл мен ойлау арасындағы байланыс мәселесі тіл білімінде әрқашан маңызды орындардың бірін алып келеді. Ғылым дамуының қазіргі кезеңінде сабақтас ғылымдар интеграциясының күшеюіне байланысты бұл іргелі мәселеге жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік туды. XIX ғасырдың ортасына дейін тіл мен ойлаудың арақатынасы мәселесі негізінен философиялық аспектіде қарастырылды. Тіл білімінде бұл мәселені бірінші орынға қойған В.Гумбольдт психикалық әрекеттің сөйлеу әрекетіне түбегейлі әсері туралы болжамын алға тартты. В.фон Гумбольдтың ойынша, тіл – ойды жеткізу құралы ғана емес, сонымен бірге ойлау процесінің өзіне әсер ететін оны қалыптастыру құралы [1, 35].

Лингвоконцептология – 20 ғасырдың аяғында пайда болған, салыстырмалы түрде жаңа пәнаралық білім саласы. Ол нақты анықталған нысаны, пәндік аймағы және қалыптасқан зерттеу аппараты бар өміршең ғылыми пән ретінде өзін танытып отыр. Лингвокогнитология, лингвомәдениеттану, лингводискурсология және басқа да сабақтас пәндердің тоғысқан жерінде өсіп келе жатқан лингвоконцептология тілдің жүйесі мен құрылымы, тіл мен білім, тіл мен ойлау, тіл және оны қолданушы сияқты мәңгілік өзекті мәселелерге жаңаша көзқараспен қарауға тырысады.

Мыңжылдықтар тоғысында ғылыми ойлар іс-әрекеттің когнитивтік және коммуникативті аспектілерін конвергентті зерттеуге бағыттала бастады. Тіл қызметінің құрылымы туралы лингвофилософиялық көзқарастар тұрғысынан осы екі функцияның синтезі өз сипатында сөйлеу әрекетін ішкі фондында қарастыратын тіл білімінің интегралды когнитивтік-дискурсивті (когнитивтік-коммуникативтік) парадигмасын анықтаса, когнитивтік-коммуникативтік парадигма психикалық процестер, тілді шындықты концептуализациялаудың және тәжірибені рационализациялаудың әмбебап формасы, дүние туралы априорлық білімнің экспоненті ретінде таныды.

Бұл тілдік бірліктерді олардың когнитивтік қасиеттері мен дискурсивті параметрлерінің бірлігінде ғана емес, сонымен қатар когнитивтік-коммуникативтік парадигма аймағында дамыған жаңа лингвистикалық пәндер: лингвосемиотика, лингвофилософия, лингвопрагматика, лингвомәдениеттану, лингво-синергетика, т.б. тұрғысынан зерттеуге қызығушылық тудырады. Алайда бұл салалардың ешқайсысы өзіне абсолюттік дербестікті талап ете алмайды. Әрбір ғылыми пән көршілес салалардың жетістіктеріне сүйене отырып, өз мәселелерін шешеді және өз кезегінде білімнің басқа салаларын пайдалы материалмен қамтамасыз етеді. Нысанды жан-жақты қарастырумен, ол туралы әртүрлі ғылымдардың деректерін жүйелеумен және жинақтаумен, оның белгілі бір ғылымдағы ерекшелігін және, тұтастай алғанда, жалпы ғылыми статусты белгілеумен сипатталатын пәнаралық зерттеулердің саны қарқынды өсіп келеді. Осындай өзара байланыс арқасында тіл білімі де ұтып отыр: ол өзінің танымдық көкжиегін кеңейтті, жаңа білімдермен толықты, жаңа идеялар тудырды, талдау әрекетінің процедураларын және әдістерін молайтты. Осының нәтижесінде қазір тіл білімінде әлемнің тілдік суреті, сценарий, фрейм, стереотип, концепт, т.б. секілді білімді бейнелеу үлгілерін зерттеу алдыңғы қатарға шықты. Олардың ішінде ең танымалы және сонымен бірге ең даулысы лингвокогнитологияның өзегіне айналған – концепт ұғымы болып табылады.

Соңғы онжылдықтардағы «концептуалдық серпіліс» бағыты тілдік бірліктердің құрылымы мен семантикасын этностық, әлеуметтік және (суб)мәдени категориялар тұрғысынан қайта қарауға ұмтылатын лингвистиканың түбегейлі жаңа саласы – лингвоконцептологияның пайда болуына негіз болды. Лингвоконцептологияның әдіснамалық іргетасы «форма – мазмұн – функция» триадасы болып қала береді, бірақ ол аралық және көп пәндік перспективада түсіндіріледі. Бұл лингвоконцептологияның осы триаданың әртүрлі қыры бар бөліктерінің әрқайсысына бет бұрып, форма мен лингвосемиотика, мазмұн мен лингвокогнитология/ лингвомәдениеттану, лингво-прагматика / лингводискурсология қызметі арасындағы алшақтықты жоюдың өзіндік және ерекше жолын табады деген сөз [2].

Алайда, лингвоконцептологияның тереңге кететін көне тамырын когнитивтік лингвистиканың тәжірибелері ғана қарастырмайды. Концептілер жанама түрде ұғымдар философияда да, тіл білімінде де зерттелді. Лексикологияның семасиологиялық және ономасиологиялық бағыттары, түсінікке қатысты категорияларды, тілдің лексикалық, функционалдық, семантикалық өрістерін зерттеу, семантикалық қарапайым қолданыстарды табиғи тілдердің алғашқы когнитивтік негіздері ретінде іздеу сәйкес әдістемелік құралдарды әзірлеуге және адамның дүниенің психикалық дамуының жолдары мен тәсілдерін түсінуі үшін орасан зор және алуан түрлі тілдік материал жинақтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің негізгі материалы ретінде концепт ұғымын когнитивтік, семантикалық және лингвомәдени тұрғыдан сипаттайтын отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері пайдаланылды. Атап айтқанда, тіл мен ойлаудың арақатынасы, мағына мен концепт дихотомиясы, когнитивтік және коммуникативтік парадигмалар, сондай-ақ концепт типологиясы мәселелеріне арналған теориялық зерттеулер талдауға алынды.

Зерттеу әдістері кешенді сипатта болды. Негізгі әдістердің бірі – когнитивтік-лингвистикалық талдау әдісі. Бұл әдіс концептіні ментальді құрылым ретінде танып, оның құрылымдық компоненттерін, түсініктік, бейнелі және құндылықтық қабаттарын айқындауға

мүмкіндік берді. Сонымен қатар семантикалық талдау әдісі арқылы сөз мағынасы мен концепт мазмұнының өзара байланысы, олардың ортақ және айырмашылық белгілері анықталды.

Лингвомәдени талдау әдісі концептінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін, этномәдени кодты бейнелеу қабілетін зерттеуде қолданылды. Бұл әдіс арқылы белгілі бір концептілердің қазақ тілдік санасындағы орны, олардың мәдени доминанттармен байланысы және құндылықтық бағдарлары сипатталды. Сонымен бірге прагмасемантикалық тәсіл қолданылып, концептілердің коммуникативтік және экспрессивтік қызметтері, реттеушілік және реттеушілік емес сипаттары талданды.

Зерттеуде салыстырмалы-типологиялық әдіс те маңызды рөл атқарды. Бұл әдіс концептілердің әмбебап және спецификалық түрлерін ажыратуға, әртүрлі мәдени және әлеуметтік ортадағы концептілік айырмашылықтарды көрсетуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар жүйелеу және жіктеу әдістері арқылы концептілердің типологиясы анықталып, олардың когнитивтік-семантикалық кеңістіктегі орны айқындалды.

Лингвофилософия өзінің тіл мен ойлаудың өзара байланысы туралы мәңгілік мәселесімен, лингвокогнитология таным мен санаға қатысты рефлексияларымен, лингвосемантика мән мен мағына аясындағы зерттеулерімен, лингвомәдениеттану әмбебап және этноспецификалық ізденістерімен – барлығы «концепт» ұғымын ғылыми нысанаға айналдырған алаң құрды. Шамамен өткен ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап қазақ лингвистикасында концептіні белсенді түрде зерттеу басталды.

Осы уақыт ішінде ол «ұғым» сөзінің бұрынғы аналогы ретінде қолданылу аясын тарылтып, мазмұнын кеңейтті. Қосымша ерекшеліктермен толыққан концепт әуелі «мәдени концепт», кейін «лингвомәдени концепт», ең соңында «ұғым, мағына, мән, елестету, бейнелеу» сөздері үшін жалпылама термин ретінде «лингвоконцепт» болды. Осыны ескере отырып, лингвоконцептологияның конститутивті бірлігі ретіндегі концепттің онтологиялық мәніне, ұғымдар таксономиясына, «экстернализация» әдістеріне және т.б. қатысты сұрақтарды нақтылау орынды сияқты.

Өзінің табиғаты бойынша концепт басқа құбылыстардың контекстінде талданады. Сөз сөйлеу барысында жүзеге асса, концепт мәдениет аясында көрініс табады. Сондықтан да концепт мақал-мәтел, фразеологизм, әдеби шығармалардың клишелері негізінде зерттеледі. Сонымен қатар белгілі бір құбылысты білдіретін сөздердің бәрі концепт қызметін атқара алмайды. Концептінің мәнін қарастыра отырып, зерттеушілер оның адамзат мәдениетіне жататынын атап көрсетеді. Концептінің мазмұны ұлттың «этномәдени кодын» бейнелеуде жатыр.

Концептіні зерттеу барысы тереңдеп, сөздің мағынасы мен концепт дихотомиясы мәселесі қазіргі тіл білімінде өзектіленіп отыр. Аталған құбылыстардың мазмұндық жоспары көп қырлы, сондықтан олар жанама білім фонында қарастырылады. Сөздің концептісі мен мағынасы тіл білімінің, логиканың, психологияның, семиотика мен философияның зерттеу нысаны бола алады. Олардың әрқайсысының өзіндік терминологиялық аппараты бар. Қазіргі тіл ғылымы концепт пен мағынаның дихотомиясын концептілік ойлау мен тілдік (семантикалық) құбылыстың арақатынасы ретінде қарастырады. Демек, сөздің концептісі мен мағынасы бірдей танымдық сипатта болады. Екі құбылыс та объективті және субъективті шындықты көрсетеді.

Концептінің сөз мағынасына қатынасы бойынша әртүрлі түсіндірмелердің болуы зерттеушілер арасында келіспеушіліктерге әкелді. Бұл мәселені зерттеудің үш түрлі негізгі бағытын ажыратуға болады. Ю.С.Степанов [3, 97] концептіні «адамның санасындағы мәдениет ұйығы» дейді, яғни мәдениет осы түрде адамның менталды әлеміне енеді.

Ғылыми ойдың екінші бағыты (Н.Д.Арутюнова [4, 25], А.Д.Шмелев [5, 55]) концептіні семантика қалыптастырады деп есептейді.

Үшінші бағытты жақтаушылар (Д.С.Лихачев [6, 37], Е.С.Кубрякова [7, 15]) концепт сөздің мағынасынан тікелей туындамайды, ол сөз мағынасының ана тілінде сөйлеуші адамның ұлттық және жеке тәжірибесімен соқтығысуының нәтижесі деп есептейді.

Осы пікірлерге қарағанда, концепт сөз бен шындық арасындағы делдал қызметін атқарады. Концепт сөз мағынасының толық әлеуетін білдіре отырып, ассоциативтік елестетулердің тұтас кешенін қамтиды. Бұл мәселедегі ең маңызды нәрсе – концептіні сөз (семема) мағынасынан ажыратып алу. Мағына – концептінің бір бөлігі, ол тар мазмұнды білдіреді. Алайда мағына – заттар мен құбылыстардың біздің санамызда сөз құрылымының ішкі мәнімен бейнеленуінің нәтижесі. Концепт пен сөз мағынасының арақатынасын қайта қарастырып, пысықтап алу өте маңызды, себебі когнитивтік лингвистиканың пәнін анықтау да, тілдің семантикасын талдау әдістемесін жасау да соған байланысты. Концепт – адамның когнитивтік санасының, мағына – тілдік сананың жемісі. Мағына (семема) концептіні құрайды, бірақ ол әрқашан концептінің семантикалық мазмұнының бір бөлігі ғана болмақ. Лексикалық мағынаның компоненттері ғана базалық концептілік белгілерді бере алады, алайда ол толық болмайды. Сөздің лексикалық мағынасына қарағанда концептінің ауқымы кең. Оның құрылымы да сөздің лексикалық мағынасына қарағанда әлдеқайда күрделі және көп қырлы [2].

Айқын шекаралары мен қатаң құрылымы жоқ концептілер адамның ментальді әлемінде белгілі бір этникалық және тілдік мәдениеттің әлеуметтік-тарихи дамуының нақты кезеңінде бұқаралық сананы жаулап алатын қандай да бір идея ретінде болады. Сондықтан концептілер көбінесе мәдениеттің көрсеткіштері ретінде, ал мәдениет олардың өмір сүру ортасы ретінде қарастырылады. Бұл мәдени константалар деп аталатын концептілердің ерекше түрінен анық көрінеді, олардың арасында негізгі және символдық ұғымдар бар.

Негізгі этномәдени салаға ұлттық гастрономиялық талғамдар, тұрмыстық безендірулер, ұлттық киімдер, құнды өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, қоршаған ұлттық орта (киім, би, ән, музыкалық аспап, кәдесыйлар), бос уақытты өткізу әдеттері, адамдар арасындағы қарым-қатынас ерекшеліктері, көрнекті белгілер, т.б. жатады.

Әрине, бұл тізім толық емес және дауласатын жерлері көп, бірақ бір нәрсесі анық: белгілі бір халықтың ұлттық-спецификалық құндылықтары, оларға беретін бағасы оның тілінде бейнеленген. Әрбір лингвомәдени топтың өмірдің әртүрлі салаларында: әлеуметтік құрылымда, бос уақытында, жұмыста, күнделікті өмірде, ұлттық белгілерінде және т.б. өзіндік негізгі және символдық құндылығы – константалары болатын белгілі. Мысалы, орыстың арағы, қазақтың дүниетанымы, швейцариялық сағат, немістік дәлдік, француз парфюмі, италиялық пицца, ағылшын футболы, жапондық мәдениет, т.б. Сондықтан да бұл тізім қоғамдық өзгерістерге, заман ағымына байланысты өзгере береді.

Лингвомәдениеттің құндылық бағдарларының жиынтығы басым (негізгі) және перифериялық (қосалқы) сипаттамалары белгіленуі мүмкін жүйені құрайды. Мұндай сипаттамалардың қосындысы барлық халықтарға бірдей және жалпы адамзатқа тән, бірақ олардың басымдығы мен спецификалық комбинаторикасы мәдениеттің этностық бірегейлігін көрсетуге мүмкіндік береді. Тілде тұрақты бола отырып, бұл белгілер өзіндік бағалау коды мәртебесін алады және сәйкес тілдік мәдениетті тасымалдаушылардың мінез-құлқын, олардың өзін-өзі бағалауын және басқа этностардың бағалауын анықтайды.

О.А.Корнилов: «Әрбір ұлттық мәдениеттен ұлттық мінез бен ұлттық менталитетті қалыптастыруда ерекше маңызды рөл атқаратын ерекше белгілерді табуға болады. Біз мұндай ерекшеліктерді мәдени-этникалық доминанттар деп атауды ұсынамыз. Мінез-құлқтың, көзқарастың, дүниетанымның ұлттық ерекшеліктерін айқындайтын – осы доминанттар», - деп жазған [8, 180]. Концептуалды доминанттар – этностың тұрмыстық ортасының, өмірлік әлемінің вербалданған мағыналары. Соңғысы – адам әрекеті жүзеге асатын орта, декларативті және процедуралық білімдері бар эпистемиялық дүниені қамтитын объективті (нақты, физикалық, экологиялық, экстралингвистикалық) әлемнің бөлігі. Ол қандай абстрактілі мәндерден тұрса да, әрқашан жеке адамның және/немесе халықтың нақты қажеттіліктерін немесе көзқарастарын көрсетеді.

Нәтижелері және оларды талқылау.

Қалай болғанда да, концептінің типтері туралы мәселе белгілі бір тілдік мәдениеттің концептуалды құрылымын жүйелі түрде түсіну үшін маңызды және қажет. Кез келген

лингвистикалық феномен сияқты концептіні формальдық, когнитивтік-семантикалық, коммуникативті-прагматикалық және аксиологиялық қасиеттер бірлігіндегі тұтас бірлік ретінде түсіндіруге мүмкіндік беретін прагмасемантика тұрғысынан түсінуге болады. Бұл тәсіл концептуалды корпусты «параметрлік» - «бейпараметрлік», «әмбебаптық» - «спецификалық», «реттеушілік» - «ретсіздік», «позитивтілік» - «негативтілік» сияқты бинарлық қарама-қайшылықтар шеңберінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Концептілердің құрылымдық-семантикалық тұрғыдан жіктелуін қарау оларды параметрлік және бейпараметрлік ментальді құрылым ретінде қарсы қоюды, яғни олардың қандай да бір өлшемдік шамаларын қарсы қоюды негізге алады. Параметрлік құрылымға лингвомәдени санада нақты бір сандық және немесе сапалық көрсеткіштермен ассоциацияланатын концептілер жатады. Мысалы мынадай өлшемдер: пішін (алып, Тайқазан, шынашақ), сапа (ақиық, сұлу, азамат); көлем (бай, кедей); дәреже (бастық), т.б. «Балығы тайдай тулаған...», «Тайқазан» дегенде «тай» сөзі «ірі, үлкен» мағынасын білдірсе, «Арасында құлын-тай...», «Құлақтанған ел тайлы-тұяғы қалмай осында шұбырды» қолданыстарында, керісінше, «бала-шаға, ұсақ, жас» мағынасын білдіреді. Бір концептінің қарама-қарсы түсініктерді беруі дегенді осындайdan байқаймыз. Тайдың балық пен қазанға қарағанда көлемі үлкен, бірақ ірі, сақа жылқылардан кішкентай екені белгілі. Біздің ойымызша, мұндай қарсылық осылайша туындайды: егер қандай да бір зат өзінен көлемі жағынан үлкен зат арқылы сипатталып, түсіндірілсе, сол түсіндірілетін заттың көлеміндей кішкентай нәрселерге қатысты түсіндіретін сөз «ірі» мағынасын береді. Және керісінше, дәл сол түсіндіретін сөз өзі секілділердің ішінен таңдап алынған ең кішісі болса, сәйкесінше, «кіші» мағынасында жұмсалады. «Ақиық» сөзі алғашында бүркіттің иығы ақ түріне қатысты жай анықтаушы сөз ретінде пайдаланылғанымен, кейіннен оның ішіндегі ерекше алғырына қатысты қолданылды. Ал қазіргі кезде «ақиық» сөзін естігендегі ассоциациялар қатарына ақын Мұқағали Мақатаевтың есімі де қосылып отыр. Әрине, бұл бастапқы субъективтік қолданыстың, бағалаудың жалпы халықтық деңгейге өтіп, кейін концептіге айналуына керемет мысал болады. «Бай» және «бастық» сөздеріне қатысты да қызық жағдайды аңғаруға болады. Қазақ қоғамында осы екі сөзге ассоциация келтіргенде, «менмен, өзімшіл, тәкаппар, қайырымсыз, қара басының ғана қамын ойлайтын» деген секілді жағымсыз жақтары көбірек айтылады, алайда әрбір жеке адамнан сұрасақ, бәрі бірдей бай және бастық болудан бас тартпайды.

Ұлттық тұрғыдан қарағанда орыстың «ағаш үйі» мен қазақтың «ағаш үйінің» арасында жер мен көктей айырмашылық бар. Қазақ халқына орыстың бөренеден қиюластырып салған ағаш үйін айтатын болсақ, көз алдымызға қыс, қалың қар, орман, ал қазақтың ағаш үйіне келгенде жаз, кең дала, жайлау елестейді.

Құбылыстар мен болмыстардың белгілі бір сипаттамаларын салыстыру үшін жіктеуші қызметін атқаратын «кеңістік», «уақыт», «себеп» секілді категория-концептілер де параметрлік қасиеттерге ие.

Бейпараметрлік концептілер сезім мен елестету, ассоциациялар деңгейінде профильденеді (жан, махаббат, даңқ, жақсылық, қорқыныш, аңсау) – бұларға қандай да бір өлшем критерийлерін қолдану өте қиын.

Концептінің параметрлік сипаты түсініктік-құндылық құрамдас бөліктермен мейлінше тығыз байланысты болса, перцептивті-бейнелі компонентінің өзгермелілігі мен әлсіз көрінісі бейпараметрлігінің белгісі болып табылады. Параметрлік концептілер абстрактілі де, нақты-заттық та болуы мүмкін, параметрлік еместері – тек абстрактілі концептілер ғана, соның нәтижесінде табиғи тілдің концептілік корпусында параметрлік концептілер басым болады.

Концептілерді когнитивтік семантика тұрғысынан жіктеу «әмбебаптық» - «спецификалық» танымдық-семантикалық оппозициясымен жүзеге асуы мүмкін.

Әмбебап концептілер өзінің жалпыға ортақтығымен және ұлттан үстемдігімен ерекшеленеді. Олардың жалпы адамзат үшін маңызы бар, сондықтан құндылық компоненті адам баласы орналасқан барлық аймақ үшін өзекті болып келеді. Зерттеушілер мұндай концептілердің құндылық компоненті телінген (адгерентті), бағалаушылық-бейнелі

компоненті прототиптік нақтылық ретінде көрінеді деп көрсетеді. Ал түсініктік компоненті бақыланбайтын нәрселер туралы тармақталған күрделі білім деп санайды [9, 81]. Әмбебап концептілер біртекті емес, олардың құрамында категориялық (философиялық және теософиялық) та және күнделікті тұрмыстық ментальді құрылымдар (эмоционалды, биоәлеуметтік, физиологиялық) да қамтылады. Осы түрдегі жекелеген концептілер кейде белгілі бір дискурстарда тұйық тақырып құра алатын болғандықтан «санадан тыс жоғары концепт» ретінде қарастырылады. Мысалы, діни дискурста мұндай бірліктерге «құдай», «жан», «үміт», «сенім», «махаббат», «жұмақ», «тозақ», «қыл көпір», т.б. жатады.

Әмбебап концептілердің лингвомәдени ерекшеліктерін белгілі бір әлеуметтік-дискурсивті ортамен байланыстыруды ескере отырып ғана айтуға болады. Көбінесе мұндай концептілер антиномиялық жұппен жүреді, сондықтан бинарлы оппозицияларының болуы оларды диалектикалық (мән – құбылыс, еркіндік – қажеттілік), теософиялық (жақсылық – жамандық, өмір – өлім, жұмақ – тозақ) немесе логикалық тұрғыдан (себеп – нәтиже) нақтылауға қабілетті конститутивтік белгісіне айналады.

Спецификалық концептілер белгілі (суб) мәдениетке – әлеуметтік, этникалық, кәсіби, конфессиялық және т.б. байланысты. Осылайша, шығыс халықтары үшін – қонақжайлылық, англосаксондық мәдениет үшін – ұқыптылық, дәлдік, батыс славян мәдениеті үшін – әділдік ерекше құндылыққа ие [5, 57]. «Құқық», «байлық», «кедейлік», «ақсүйек» концептілері әртүрлі мәдениеттерде, әлеуметтік және кәсіби топтарда әртүрлі бағаланады. Жалпы алғанда, спецификалық концептілер өздеріне сәйкес когнитивтік-семантикалық кеңістіктерді топтау-жіктеу қабілетіне байланысты лингвомәдениеттану саласының қызығушылығын тудырады. Көбінесе олар мәдени концептілер деп те атайды – алайда, біздің ойымызша, бұл атау сәтті термин емес, өйткені олардың бинарлылығын ескерсек, «мәдениетсіз» корреляттары бар» дегенді білдіреді. Терминнің «әмбебаптық» мағынасына сүйене отырып, сәйкес концептілер барлық тілдік мәдениеттерде бірдей эмоциялық күйді сезінуді, бірдей бейне жасауды және бірдей бағалаулар тудырады деп болжауға болады. Дегенмен, толығымен олай болмайды: олардың әрқайсысында ұлттық ерекшеліктер көп. Әмбебап концептілер әртүрлі мәдениеттерде де әртүрлі ұғынылады деуге негіз бар, өйткені концепт «әрі жалпыға да ортақ, әрі ұлттық және жеке тұлғалық» та сипатқа ие.

Адамның сезімдік, тарихи және әлеуметтік тәжірибесі белгілі бір концепт реңктерінің «ұлттық палитрасын» құрайды. Қандай да бір әмбебап концептінің барлық қырынан жүз пайыз әмбебап бола алмайтыны анық. Мысалы, «сенім» әртүрлі ұлттарда, әсіресе әртүрлі конфессияларға жататын адамдарда әртүрлі бейнелер мен ассоциациялар тудырады. Осы сөзді жаратушыға сенетін адамдар мен сенбейтін адамдардың қабылдап түсінуінде айырмашылық жоғары. Сенетіндер үшін осы концепт алдымен құдайды естеріне түсірсе, сенбейтіндер «тек адамдар арасындағы бір-біріне сену» түсінігінен арыға бармайды. Бұл жерде ұлттық ерекшелік ешқандай да рөл ойнамайды, себебі сенбейтін адам қытай ма, қазақ па, орыс па – бәрібір. Әмбебап концептінің негізгі өзегі әрқашан белгілі бір сезімдік бейнеге ие, ол бейне өзінің мәні бойынша ұлттық, тарихи немесе конфессиялық субъективті болып табылады. Әмбебап концептілердің әрқашан ұлттық-мәдени немесе индивидтік сипаты болады.

Концептіні когнитивтік-семантикалық кеңістіктің ментальді бірлігі ретінде тани отырып, оның заттық-бейнелілік қатынастан басқа, экспрессивтік қызметіне қатысты коммуникативтік мәнді ақпараттарды да қамтитынын байқамау мүмкін емес. Концептінің экспрессивтік қызметі концептіні басынан өткізу тәжірибесі мен құндылықтарды қабылдау қарқындылығымен сәйкестенеді. Прагмасемантика (телеология, интенционалды) тұрғысынан концептілерді типологиялық түсіну оларды реттелетін (регулятивтік) және реттелмейтін (иррегулятивтік) ментальді құрылым ретінде қарама-қарсы қоюға мүмкіндік береді.

Регулятивтік концептілердің ішкі өзегінде прескрипциялық идея, яғни қандай да бір шаблонға, нормаға, ережеге, конвенцияға негізделіп, адамның қоғамдағы жүріс-тұрысын белгілейтін және фреймдік сценарий мен мәдени доминанттарды анықтап беретін бағыт

жатады. Мысалы, «шындық», «мейірім», «достық», «ұқыптылық» концептілерінің прескрипциялық сипаты индивидтің әлеумет ортасында белгіленген қарым-қатынас ережелерінен аспауды, оған бағынуды талап етеді. Мұндай концептілердің астарында адамның іс-әрекеті мен мінез-құлқын реттейтін өмірлік адами қатынастардың кодексі жатыр. Дегенмен, норма қоғамдық стандартқа сәйкес келе бермейді. Көшеде жүрген үйсіз-күйсіз адамның қасынан көмектеспей, жай қарап өтіп кеткені үшін ешкімді жауапқа тарта алмайды. Заң жағынан қарағанда бұл стандартқа сәйкес болғанымен, адамгершілік нормаға келмейді. Яғни норма әлеуметтік (заң) немесе индивидтік (адамгершілік, ұят, парыз) болады. Осындай тұста «немқұрайлылық» деген концепт бой көрсетеді.

Регулятивтер – біздің өмірімізді байқатпай анықтайтын, адамның тәрбиелік немесе білімдік деңгейін көрсететін, мақсатты негізі бар нормативтік-бағалаушы концептілер. Қарым-қатынастар мен мінез-құлық реакцияларының жүйесіне сүйене отырып, олар ұжымдық бейсанаға орныққан белгілі бір архетиптік бейнелерге ие болады. Тәжірибе арқылы бекіген регулятивтік концептілердің үлкен психикалық қуаты болады.

Регулятивтік емес концептілердің корпусы алуан түрлі. Оған прескрипциялық сипаты жоқ, тілдік санада мінез-құлық үлгілері реттелмейтін категориялық, теософиялық, биоәлеуметтік, этномәдени, этноспецификалық және басқа да ментальді құрылымдар жатады. Мысалы, «уақыт», «ана», «тыныштық», «сыйлық», т.б. концептілердің лингвомәдени ерекшелігі «шектеулі» күйде [9, 93]. Шамасы, олардың реттеушілік қызметі тілде біраз көмескіленген, бірақ бұл «олар сөйлеуде өзекті емес» дегенді білдірмейді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, концепт ұғымы қазіргі тіл біліміндегі ең күрделі әрі көпқырлы ментальді құрылымдардың бірі ретінде қарастырылады. Ол тіл мен ойлаудың, мағына мен танымның, мәдениет пен сана байланысын бір арнаға тоғыстыратын әмбебап категория болып табылады. Концепт тек тілдік бірліктердің мағыналық мазмұнын ғана емес, сонымен қатар этностың тарихи тәжірибесін, дүниетанымын, құндылықтар жүйесін және эмоционалды-бағалаушылық қатынасын да қамтиды. Сондықтан концептіні зерттеу тіл білімінің когнитивтік, мәдени және прагматикалық бағыттарының дамуына тікелей ықпал етеді.

Зерттеу барысында концепт пен сөз мағынасының арақатынасы нақтыланып, олардың бір-біріне тең емес екені анықталды. Сөз мағынасы концептінің бір бөлігі ғана болып табылады және ол тілдік сана шеңберінде қалыптасады. Ал концепт адамның когнитивтік санасында орнығып, мағынадан әлдеқайда кең құрылым ретінде көрінеді. Ол ассоциациялар, бейнелер, бағалаулар, мәдени кодтар мен тәжірибелік білімдердің жиынтығын біріктіреді. Осы тұрғыдан алғанда, концепт мағына мен шындық арасындағы делдал қызметін атқарып, тілдік бейнелеудің терең қабатын ашады.

Зерттеу нәтижелері концептілердің типологиясын жүйелі түрде түсінудің маңыздылығын көрсетті. Концептілер параметрлік және бейпараметрлік, әмбебап және спецификалық, регулятивтік және регулятивтік емес болып жіктеледі. Параметрлік концептілер нақты өлшемдермен сипатталса, бейпараметрлік концептілер сезім, елестету және ассоциация деңгейінде танылады. Әмбебап концептілер жалпыадамзаттық сипатқа ие болғанымен, олар әр мәдениетте өзіндік ұлттық-мәдени реңкпен көрініс табады. Бұл концептінің әрі жалпы, әрі ұлттық, әрі жеке тұлғалық сипатта болатынын дәлелдейді.

Регулятивтік концептілердің қоғамдағы мінез-құлықты, моральдық және әлеуметтік нормаларды қалыптастырудағы рөлі ерекше екені анықталды. Мұндай концептілер адамның әрекетін реттеп, мәдени доминанттар мен құндылықтық бағдарларды бекітеді. Ал регулятивтік емес концептілер нормативтік сипатқа ие болмаса да, тілдік санада маңызды орын алады және коммуникативтік процесте белсенді қолданылады.

Жалпы алғанда, концептіні когнитивтік-семантикалық және лингвомәдени тұрғыдан кешенді зерттеу тілдік құбылыстарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Концепт тілдің семантикалық жүйесін ғана емес, мәдениеттің ментальді моделін де бейнелейді. Осы себепті лингвоконцептология қазіргі тіл білімінде пәнаралық сипаттағы маңызды ғылыми бағыт

ретінде өзектілігін сақтай отырып, болашақ зерттеулер үшін кең мүмкіндік ашады.

Әдебиеттер тізімі

1. Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. 400 с.
2. Ержанова А.С., Сыдыкова А.К., Туребаева А.Е. Концепт ұғымының теориялық негіздері // Молодой ученый. - 2015. - № 7.2 (87.2). - с. 73-75
3. Степанов Ю.С. Концепт «причина» и два подхода к концептуальному анализу языка – логический и сублогический // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука. – 1991. – с. 204
4. Арутюнова Н. Д. Воля и свобода / Н.Д.Арутюнова // Логический анализ языка. Космос и хаос. Концептуальные поля порядка и беспорядка. – М.: Индрик, 2003. – с. 640
5. Шмелев А.Д. Русский язык и неязыковая действительность / А.Д.Шмелев. – М.: ЯСК, 2002. – 496 с. (Язык. Семиотика. Культура)
6. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. – М.: Academia, 1997. – с. 280–287.
7. КСКТ: Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г.Лузина. – М.: МГУ, 1997. – 245 с.
8. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О.А.Корнилов. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.
9. Карасик В.И. Этноспецифические концепты // Введение в когнитивную лингвистику: отв. ред. М.В.Пименова. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. – с. 61–105.

References

1. Humboldt W. von. Izbrannye trudy po yazykoznaniiyu. Moscow: Progress, 1984, 400 s.
2. Erzhanova A.S., Sydykova A.K., Turebaeva A.E. Kontsept ugymynyñ teoriyalyq negizderi, Molodoy uchenyy, 2015, № 7.2 (87.2), b. 73–75.
3. Stepanov Yu.S. Kontsept «prichina» i dva podkhoda k kontseptual'nomu analizu yazyka – logicheskiy i sublogicheskiy // Logicheskiy analiz yazyka. Kul'turnye kontsepty, Moscow: Nauka, 1991, s. 204.
4. Arutyunova N.D. Volya i svoboda, in: Logicheskiy analiz yazyka. Kosmos i khaos. Kontseptual'nye polya poryadka i besporyadka, Moscow: Indrik, 2003, pp. 73–100.
5. SHmelev A.D. Russkiy yazyk i neyazykovaya dejstvitel'nost' / A.D.Shmelev. – М.: YASK, 2002. – 496 s. (Yazyk. Semiotika. Kul'tura)
6. Lihachev D.S. Konceptosfera russkogo yazyka // Russkaya slovesnost'. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta: Antologiya. – М.: Academia, 1997. – s. 280–287.
7. KSKT: Kratkiy slovar' kognitivnykh terminov, Eds. E.S. Kubryakova, V.Z. Demyankov, Yu.G. Pankrats, L.G. Luzina, M: MGU, 1997, 245 s.
8. Kornilov O.A. Yazykovye kartiny mira kak proizvodnye natsional'nykh mentalitetov. M: CheRo, 2003, 349 s.
9. Karasik V.I. Etnospetsificheskie kontsepty // Vvedenie v kognitivnuyu lingvistiku, ed. M.V. Pimenova - Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 2005, s. 61–105.

КОНЦЕПТ – МНОГОАСПЕКТНАЯ МЕНТАЛЬНАЯ СТРУКТУРА

КУШТАЕВА М.Т. 

Куштаева Майрагул Тулебаевна – Кандидат филологических наук, доцент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Ақтөбе, Қазақстан.

E-mail: maira.kushtaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6259-1078>

Аннотация. В статье концепт рассматривается как многоаспектная ментальная структура в рамках современной лингвистики. Проблема взаимосвязи языка и мышления относится к числу традиционных и

одновременно актуальных проблем лингвистической науки. Интеграция познавательного и коммуникативного направлений в конце XX — начале XXI века позволила по-новому осмыслить лингвистические явления. В статье всесторонне освещается становление лингвоконцептологии, её теоретические и методологические основы, а также место концепта в языковом сознании.

Целью исследования является анализ концепта с когнитивной, семантической, лингвокультурной и прагмасемантической точек зрения и его обоснование как многослойной ментальной структуры. В работе показана междисциплинарная природа концепта, формирующийся на стыке философии, логики, психологии, семиотики и лингвистики. Концепт не отождествляется со значением слова, а интерпретируется как ментальная единица, включающая более широкий ассоциативный, оценочный и культурный объем информации, чем лексическое значение. Систематизированы научные подходы к проблеме соотношения концепта и значения слова, выявлены их сходства и различия. Концепт рассматривается как посредник между словом и объективной реальностью, доказывается, что его содержание отражает этнокультурный код нации. В связи с этим на конкретных примерах анализируются структурные компоненты концепта — концептуальный, образный и ценностный слои.

В исследовании подробно рассматривается типология концепта. В частности, раскрываются особенности параметрических и непараметрических, универсальных и специфических, регулятивных и нерегулятивных концептов. На основе лингвистических данных обосновывается возможность выявления параметрических концептов с помощью их количественных и качественных параметров, а также показано проявление непараметрических концептов на сенсорном и ассоциативном уровнях. Особое внимание уделяется универсальному характеру концептов и специфике их национально-культурной репрезентации в различных лингвокультурах.

Кроме того, с прагмасемантической точки зрения, рассматривается коммуникативно-экспрессивная функция концепта. Определяется роль регулятивных концептов в формировании человеческого поведения, социальных норм и ценностных ориентиров, а также раскрывается их связь с культурными доминантами. Анализируется и место нерегулятивных концептов в структуре языкового сознания.

В работе концепт признаётся базовой единицей когнитивно-семантического пространства, обосновывается его лингвистическая, культурная и познавательная значимость. Полученные результаты могут способствовать углублению теоретических исследований в области лингвоконцептологии и расширят возможности комплексной интерпретации концепта.

Ключевые слова: лингвистическая концептология, концепт, непараметрические концепты, универсальные концепты, регулятивные концепты, когнитивная семантика, ментальная структура, типология концептов.

THE CONCEPT AS A MULTIDIMENSIONAL MENTAL STRUCTURE

KUSHTAEVA M.T. 

Kushtaeva Mairagul Tulebaevna – Candidate of philological sciences, associate professor, K. Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan.

E-mail: maira.kushtaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6259-1078>

Abstract. The article considers the notion of concept as a multifaceted mental structure in modern linguistics. The problem of the relationship between language and thinking is one of the traditional and relevant problems of linguistics. As a result of the integration of cognitive and communicative directions in the late XX and early XXI centuries, it was possible to recognize linguistic phenomena from a new angle. In this context, the article comprehensively describes the formation of linguoconceptology, its theoretical and methodological foundations and the place of the concept in linguistic consciousness.

The main goal of the study is to analyze the concept from the cognitive, semantic, linguocultural and pragmasemantic aspects and justify it as a multilayer mental structure. The article reflects the interdisciplinary nature of the concept at the intersection of philosophy, logic, psychology, semiotics and linguistics. The concept is interpreted as a mental unit that contains associative, evaluative and cultural information, broader than the meaning of the word, rather than equating it to the meaning. Scientific views on the relationship between the concept and the meaning of the word are systematized, their differences and similarities are revealed. It is argued that the concept is considered as an intermediary between the word and reality, and its content reflects the ethnocultural code of the nation. In this regard, the structural components of the concept – intelligibility, figurative and value layers—are analyzed using specific examples.

The typology of concepts is widely considered in the study. In particular, the features of parametric and nonparametric, universal and specific, regulatory and non-regulatory concepts are disclosed. The recognition of parametric concepts by quantitative and qualitative criteria, and the manifestation of nonparametric concepts at the sensory and associative levels is proved on the basis of language data. The universal nature of universal concepts and the specifics of their acquisition of a national hue in each culture will also be specially analyzed in the article.

At the same time, the communicative and expressive function of the concept is considered from a pragmatic point of view. The role of regulatory concepts in the formation of human behavior, social norms and value orientations is revealed and their relationship with cultural dominants is shown, and the place and function of non-regulatory concepts in linguistic consciousness is also not neglected.

In this article, the notion of concept is recognized as the basic unit of the cognitive-semantic space and its linguistic, cultural and cognitive significance is proved. The results of the study contribute to the deepening of theoretical research in the field of linguoconceptology and the interpretation of the concept from a comprehensive point of view.

Key words: linguoconceptology, concept, nonparametric concepts, universal concepts, regulatory concepts, cognitive semantics, mental structure, typology of concepts.